

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Verslagen

Studiedag Trauma en Taboe

Ludi Van Bouwel en Tine Vanfleteren

Op 23 september 1994 organiseerde de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie voor de zesde maal haar jaarlijkse studiedag met ditmaal als titel: Trauma en taboe, psychoanalytische beschouwingen over incest. In zijn verwelkoming licht voorzitter E. Claes toe dat een thema werd gekozen aansluitend bij de actualiteit, en een benadering vanuit theoretisch, klinisch en sociocultureel standpunt. Vanuit elke belangrijke psychoanalytische vereniging in Vlaanderen kwam iemand aan het woord; tevens werd één Nederlandse spreker, niet analyticus doch letterkundige, uitgenodigd.

Fascinatie voor incest

De heer M. Thys, medeorganisator van de studiedag en VVPT-bestuurslid, psycholoog-psychoanalyticus bij de Belgische School voor Psychoanalyse, opende de studiedag met enkele inleidende gedachten. Zijn voordracht *De fascinatie voor incest* veroorzaakte bij menig toehoorder een gevoel van duizeligheid tegenover de afgrond van zijn evocerend woorden- en gedachtenspel.

De heer Thys begon en eindigde met een Bioniaanse gedachte, namelijk dat de studiedag voor ieder een emotioneel en gedenkwaardig contact zou opleveren met de incestueuze ervaring. Van Freud, over de bijbel, kwam de spreker bij Nietzsche terecht en via Lacan en Bion opnieuw bij de psychoanalyse, die het incestverbod als gloeiende draad neemt van gans haar theorievorming. In de structuralistische visie van Levi-Strauss is het incestverbod de breuklijn met de natuur en voorwaarde voor de cultuur en het menszijn. Volgens Lacan heeft het incestverbod dezelfde oorsprong als de taal, de symbolische orde, het verlangen en dus het onbewuste.

Dat incest fascinatie opwekt, komt omdat het geen derden verdraagt, vastzit in een duele relatie die geen verschillen toelaat en dus alle realiteit, woorden en gedachten wegneemt. Het 'verleiding of fantasie vraagstuk' werd door de heer Thys opnieuw zeer actueel gemaakt; hij verwees ook naar het analytische kader dat gezien kan worden als een westers offerritueel dat in wreedheid te vergelijken is met de fascinerende rituelen bij niet-westerse volkeren, die een gepleegde of vermeende incest ongedaan moeten maken. Worden vanuit de liefde van de analytische theorie voor de waarheid aan de patiënt geen fantasieën ont-futseld die de waarheid van het fantasieleven geweld aandoen, zodat we kunnen spreken van een regelrechte verkrachting? De spreker waarschuwde dan ook voor opdringerige suggesties van de analyticus, en verwees naar Freud in zijn uitspraken over de 'constructieve waan' van de therapeut.

Bion benadrukt de actuele waarheid van de waan in de analytische sessie. De analyse streeft de meest primitieve gevoelens na, zowel bij de analyticus als bij de patiënt, en dit betekent een in contact komen met de incest in de zitting zelf. Niet de historische kennis van de incestueuze daad moet in herinnering gebracht worden, maar de 'analyticus moet de O (waarheid) van incest worden.'

De traumatische verleiding denken

De lezing met als titel *De traumatische verleiding denken* van mevrouw J. Godfrind, opleidingsanalytica bij de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse en docente psychologie aan de ULB, werd gegeven in voortreffelijk Nederlands, ondanks het feit dat Frans haar moedertaal is, en vormde een zeer didactische aanloop voor de volgende sprekers, die als het ware haar ideeën verder uitwerkten.

Eerst en vooral benadrukt ze de evolutie die Freud zelf doormaakte in zijn theorievorming

over de neurose. Nadat hij zijn verleidings-theorie opgeeft, gaat Freud meer aandacht besteden aan de fantasmatische organisatie rond infantiele seksuele belevingen. In plaats van slachtoffer wordt de vrouw verleidster van de vader, maar nu op fantasmatisch niveau. Nochtans komt Freud later opnieuw terug op de rol van omgevingsfactoren in het ontstaan van de neurose; deze keer is het echter de moeder die in de verzorging van haar baby voor het eerst seksuele opwinding provoceert. Zij is het die het kind aanrandt. Zonder twijfel had Freud al een zekere notie van het belang van de vroege moeder-kind relatie, maar zijn uitweidingen blijven geankerd in een neurotische organisatie. In de neurotische stoornis blijft het mentale functioneren gesymboliseerd en speelt alles zich af op een fantasmatisch plan.

Als men bij de analyse van incestslachtoffers voorbijgaat aan de schaamte en het diepe lijden en in de incestbeleving enkel de vervulling van een oedipale wens ziet, zal de patiënte zich beschuldigd en onbegrepen voelen. De kwetsuur wordt in de analyse herhaald, met risico van suicide of vastroesten in een sadomasochistische collusie met de therapeut. Het essentiële van deze problematiek laat zich niet op een zuiver neurotisch, maar meer op een narcistisch niveau situeren, met alle psychische eigenschappen die men hieraan verbindt, namelijk een onvermogen tot symbolisatie, ongemedieerde objectrelaties, catastrofale angsten... Dit vraagt een aangepaste analytische techniek: niet interpreteren maar respectvol luisteren. In de overdracht voelt men de vraag om gehoord te worden; dit gebeurt onder het (verleidende) masker van de seksualiteit.

Wanneer er sprake is van een reëel trauma in de vroege moeder-kind relatie, denken we in de eerste plaats aan het tekort aan primaire maternele preoccupatie (Winnicott) of een tekort aan maternele rêverie (Bion) waarop zich dan secundair het seksuele trauma ent. Deze moeders zijn niet in staat hun baby psychisch te 'containen'. Door de incestueuze daad ontstaat een vervreemding tegenover beide ouders. Met de moeder sluit men enerzijds een 'pacte noir', gebaseerd op identificatie in

een poging tot toenadering, anderzijds is er de haat die wordt kortgesloten door de radicale schuld van de incest. Ook tegenover de vader, die niet in staat is de emotionele lacune op te vullen, is de relatie gewelddadig en vervreemdend. De hunker naar psychische erkenning en liefde wordt verraden door de macht, de zogenaamde liefde van de vader die een enorme narcistische wonde achterlaat.

Door het begrijpen van deze misbruikte afhankelijkheidsbelevingen kan men toegang krijgen tot het meest verdrongene, zelfs afgesplitste, namelijk het fantasme van een seksuele participatie in het oedipale gebeuren. Het doel is de traumatische verleiding 'te denken'.

Als de introductie van het seksuele in de wereld van illusies niet getemperd gebeurt, heeft dit dramatische gevolgen voor de seksualiteitsbeleving. Tegenover de 'goede verleiding', uitgaande van de ouder, wat in zekere zin nodig is voor de seksuele ontwikkeling, plaatst zich de 'traumatische' verleiding, waar inbreuk is geweest op de 'bevattende' capaciteiten. Blijft het seksuele enigmatisch of onverwerkt, dan zien we een sterke neiging tot seksuele acting op een fetisjistische (of verslavende) manier; op die manier kan het mechanisme transgeneratie actief worden.

De therapeutische techniek moet zich bij deze patiënten richten naar de twee niveaus van de overdracht: de narcistische (niet-seksuele) en de neurotische (seksuele) die steeds samengaan. Ze moet rekening houden met de projectieve identificatie, waardoor de patiënte hoopt in het hoofd van de analyticus het incestverbod te overwinnen, wat de therapeut in de valkuil van de daadwerkelijke verleiding kan lokken. Alleen de ontmoeting met de basale tekorten maakt het mogelijk dat de therapeut in een relatie van nabijheid en respect de traumatische verleiding kan denken, zodat de symbolisatieprocessen weer op gang komen.

Door enkel het seksuele spoor te kiezen, laat men vaak de diepere lagen liggen en overtreedt men het incestverbod in mineur. Ook de tekorten in de vroege moeder-kind relatie moeten geanalyseerd worden. Mevrouw Godfrind generaliseert deze analytische houding ook voor patiënten die geen incestslachtoffer zijn in de letterlijke zin, maar die aan een dubbel-

zinnige houding van hun ouders tegenover seksualiteit blootstonden.

Incest als mythe en realiteit

Dokter J. Dehing, neuropsychiater en leeranalyticus van de Belgische Vereniging voor Analytische Psychologie, voorzitter van de Vlaamse Vereniging voor Psychiaters-Psychotherapeuten, bracht op heldere geëngageerde wijze een boeiende uiteenzetting over *Incest als mythe en realiteit, de paradoxen van een transgressie*. Ook hij knoopt aan bij het scherpe contrast tussen incestfantasie en reële incest.

In het eerste deel van zijn lezing onderzocht dokter J. Dehing wat Sophocles, Freud en Jung over incest vertelden. In zijn bedenkingen bij de Oedipusmythe wijst hij op het verband van de tragedie met Laios' twee wandaden, het seksueel vergriep tegenover Chrysispos en het fysieke geweld jegens zijn pasgeboren zoon.

Terwijl het incestverbod volgens Freud van buitenaf is opgelegd, ziet Jung het incestueuze verlangen als aangeboren; het is volgens hem niet louter een seksuele wens, maar betekent ook vaak een regressief verlangen naar de infantiele band met de vroege moeder. Beiden namen echter een fallocentrisch standpunt in, wat geen ideaal uitgangspunt is om reële incest te bestuderen; beiden waren ook meester in het ontkennen van de realiteit van incest, wellicht vanwege hun eigen traumatische ervaringen.

De heer Dehing deelt niet de mening dat 'het al dan niet plaatshebben van reële incest voor de psychoanalyticus niet wezenlijk terzake doet', en dit op basis van twee argumenten. Wanneer men de externe realiteitsfactor verwaarloost, krijgt de patiënt de boodschap dat het misshien allemaal inbeelding was – een herhaling van de vroegere ontkenning van het seksueel misbruik door de omgeving. Bovendien veroorzaakt seksueel misbruik van het kind ernstige stoornissen; niet verdringing, maar dissociatie, splitsing en ontkenning zijn het hoofdkenmerk, zodat een aangepaste techniek vereist is.

In het tweede deel van zijn lezing onderzoekt dokter J. Dehing de psychodynamische gevolgen van reëel seksueel misbruik. Hij laat zich

hierbij inspireren door twee vertegenwoordigers van de Kleiniaanse school, namelijk Bion en Meltzer, en ook door het model van Jung. Het incestslachtoffer ervaart enerzijds een tekort, anderzijds een teveel. Een tekort aan alfafunctie, een afwijzing van de behoefte aan begrip en bescherming, waardoor het verraad op betaniveau blijft voortbestaan met enkel evacuatie, splitsing, dissociatie als verdedigingsmechanismen. Een teveel, omdat het opgedrongen seksuele geweld prematuur lustgevoelens wakker maakt, met als gevolg verwarring en schaamte. Deze tegenstrijdige gevoelens zijn eveneens op beta-niveau gesitueerd en vragen de hulp van de analyticus die met zijn alfafunctie helpt integreren.

In Jungs theorie komen verrassend veel parallellen met Bion aan het licht; de tijdloze archetypische structuren (vergelijk preconcepten van Bion) spelen zich af op een tijdsas die Jung *Aeon* noemde, de tijd van het (collectieve) onbewuste. Daartegenover staat de *Chronos*, de lineaire tijd van de reële ervaring. Een overwicht van *Aeon* kan leiden tot psychose; als de *Chronos* overheerst, met verlies van contact met de archetypen, kan een neurose ontstaan. In de psychose is er een collaps van de potentiële ruimte naar de fantasiewereld toe, bij de neurose een collaps naar de realiteit toe.

In het licht van deze theorie heeft het seksuele misbruik niet alleen tot gevolg dat de potentiële ruimte collabeert, ook de realiteit en de psyche zelf (door het wekken van sluimerende archetypische structuren) dringen zich als bedreigende persecutoren op.

Tenslotte wordt de zeer originele versie van Meltzer, in zijn allerlaatste boek *Het Claustrium* beschreven. Door intrusieve projectieve identificatie gaat het kind de binnenwereld van de moeder niet langer ontdekken, maar onnipotent binnendringen, waardoor het er tegelijkertijd de gevangene van wordt. Het is in dit diabolische universum – waar het individu zich voor zijn overleving uitlevert aan de genade van het kwaadaardige object – dat het incestslachtoffer wordt gedwongen binnen te treden, niet door projectieve identificatie ditmaal, maar door extern geweld.

Incest: giftig infuus van leven en dood

Dokter L. De Rijdt, kinder- en jeugdpsychiater in de residentiële psychoanalytische afdeling voor adolescenten te Kortenberg, psychoanalytica bij de Belgische School voor Psychoanalyse en hoofdgeneesheer van het Universitair CGGZ Leuven, bracht incest vanuit de adolescentaire invalshoek, met als titel *Incest: giftig infuus van leven en dood*. Op authentieke wijze deed ze haar verhaal, dat ze met levendige voorbeelden illustreerde.

De adolescent bevindt zich bij het begin van deze levensfase in een enorme verwarring, zodat primitieve verdedigingsmechanismen de kop kunnen opsteken. Voordien enkel object in de seksualiteit van de ander, wordt de adolescent potentieel ook subject van een seksuele relatie, zodat al een onderscheid gemaakt moet worden of de incest valt vóór of na het begin van de puberteit.

Een tweede onderscheid brengt mevrouw De Rijdt aan door een driedeling: neurotisch-psychotisch-borderline. In een neurotische incest speelt alles zich op fantasmatisch niveau af, hoewel dit evenzeer tot pijnlijke symptomen kan leiden.

Bij de psychotische vorm manifesteert de incest zich in de realiteit. In het Oedipusverhaal steekt de held zich de ogen uit op het moment dat de waarheid daagt, zodat hij in een psychotische relatie tot de realiteit komt te staan. Bij de borderline incest bevinden we ons in een schemerzone met wisselwerking van fantasmen en realiteit, wat ons verplicht tot 'binoculair zicht, waarin de beelden van beide niveaus samengevoegd worden tot een driedimensionale werkelijkheid'. We proeven hier duidelijk Bion.

Daarna licht mevrouw De Rijdt toe hoe incest, ervaren in de prepuberale fase, tijdens de adolescentie een heel andere lading krijgt. Vaak ontstaan pas dan symptomen als poging het gebeuren een betekenis te geven. De adolescent moet in eigen naam spreken, ziet de verantwoordelijkheid in zijn eigen verlangens en daden, waardoor schuldgevoelens kunnen toenemen.

Het onderbreken van seksuele stimulatie kan traumatiseren en leiden tot promiscuïteit, waarin de stimulatie steeds opnieuw wordt

gezocht. Bij incest op jonge leeftijd kan het denken worden kapotgemaakt, wat zich kan uiten in pseudodebiliteit, psychose, omnipotentie... De adolescentie kan hier een tweede kans geven. Mevrouw De Rijdt benadrukt de visie van Lou Andreas Salome, die de adolescentie ziet als de enige wedergeboorte in het leven. Vergeten en herinneren zijn hiervoor nodig. Vele patiënten blijven zo gebonden aan de incestueuze ouder, dat alle volgende relaties op die binding zijn terug te voeren; verleden en toekomst collabereren tot een heden.

De belangrijkste therapeutische taak bestaat erin het denken weer op gang te brengen; hiervoor zijn ingrepen in de realiteit en medewerking van de ouders vaak onontbeerlijk. Tot slot worden we nogmaals gewaarschuwd voor projectieve identificatie die het denken van de therapeut teniet kan doen.

De dochter van de modderkoning

Het was een goed idee van de organisatoren de dag te beëindigen met een boeiende en ontspannende lezing van mevrouw A. van Hees, doctor in de Scandinavische taal- en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. De titel van haar voordracht luidde: *De dochter van de modderkoning of: verhulde incest in de letterkunde*. Aanvankelijk maakt ze een historische beschrijving en verduidelijkt hoe incest in de letterkunde al dan niet verhuuld wordt. Ze benadrukt parallellen in de incestverhalen van de klassieke periode, de Bijbel, de oude mythen en sagen van de Middeleeuwen. In de vroegste geschriften behoorde incest tot het rijk van de goden, halfgoden of koningen. Pas vanaf de achttiende-eeuwse letterkunde begon het incestmotief door te dringen in de psychologie van de mens: ook gewone mensen doen het. In de romantiek bij Wagner en Goethe was het een veel voorkomend thema. Rond de eeuwwisseling lezen we het bij Ibsen en Strindberg. In de twintigste eeuw is het slechts zeldzame stof voor de letterkunde. Anderzijds staan de kranten er bol van en hebben de media de rol van de roman overgenomen.

In haar historische beschrijving geeft mevrouw van Hees een aantal typen van incestverhalen. Eerst en vooral heeft men het incestverhaal waarin het drama erin bestaat

dat de waarheid zeer langzaam aan het licht komt door een tragische analyse: Oedipus van Sofocles of Rebecca van Ibsen zijn hiervan de meest typerende voorbeelden. In een tweede type incestverhalen gaat het over een gerealiseerde incest die gevolgd wordt door een straf zoals de castratie, het aaneen naaien van de schaamlippen of het wegsturen van de vrucht van de incest. Ook hier zijn tal van voorbeelden te vernoemen, onder andere in de beschrijving van sommige heiligenlevens. Ten slotte heeft men de verhalen waar incest niet gerealiseerd wordt omdat één van beiden doodgegaan is: mevrouw van Hees refereert aan het werk van Karen Blixen.

De stelling van de spreekster is dat incest als thema in de letterkunde parallel loopt met reële incest: ze is namelijk moeilijk te vinden en de betrokken partijen – zowel de auteurs als de personages – doen hun best de incest niet aan het licht te laten komen.

Het meest fascinerend in haar uiteenzetting was de analyse van drie sprookjes van H.C. Andersen, waarin incest telkens een ander mechanisme verhuult; incest als middel om herboren te worden, als vervulling van een pre-oedipale almachtsfantasie, als verhulling van een negatieve oedipale homoseksuele liefde. Haar voordracht prikkelde alleszins de nieuwsgierigheid om de sprookjes in meer detail te gaan lezen.

Afsluiting

Moderator dokter R. Vermote werkte met zijn enthousiasme, humor en gevatheid de studiedag af tot een levendig geheel. De originele manier waarop hij de studiedag afsloot – met de bespreking van een schilderij dat de wand van de zaal sierde – veranderde de ernstige stemming onder de toehoorders, zodat het soms ondraaglijke van het thema van de studiedag wat draaglijker werd gemaakt.

Slotbeschouwingen

Deze studiedag van de VVPT was opnieuw een groot succes. De opkomst was talrijk (ongeveer tweehonderdvijftig man) en de organisatie liep volledig naar wens. Het typisch Belgische fileprobleem bracht wel mee dat de congressleden die vanuit het Brusselse kwamen slechts

traag binnensijpelden, zodat ze de eerste inleidende lezing van de heer Thys gedeeltelijk moesten missen. Dit was jammer, want zijn voordracht was zeer sterk opgebouwd en in zijn geheel niet makkelijk om te volgen, zeker niet als men belangrijke stukken niet had gehoord.

De tweede lezing van mevrouw Godfrind benadrukte de vroege moeder-babyrelatie zowel vanuit Freudiaanse invalshoek (de moeder als verleidster in de verzorging van haar baby) als de Bioniaanse gedachtengang (moeder als 'container'). Volgens haar gaat achter het seksuele materiaal een stoornis in de basis van de persoonlijkheidsstructuur schuil, veroorzaakt door lacunes in de symbolisatie waarvoor het gebrek aan primaire materiele preoccupatie (Winnicott) of aan capaciteiten tot rêverie bij de moeder (Bion) in de vroege moeder-kind relatie verantwoordelijk kan worden gesteld. De vraag die we hierbij hebben, is of mevrouw Godfrind in haar waarschuwing niet uitsluitend te blijven hangen bij het seksuele, het zwaar traumatische van de incestueuze ervaring op zich niet te veel uit de weg gaat. In haar betoog lijkt het erop dat incest slechts als traumatisch wordt beleefd wanneer er een slechte moeder-baby relatie was die de symbolisatie niet mogelijk had gemaakt. Wat gebeurt er als er toch een goede moeder-baby relatie geweest is? Zullen deze meisjes het gewelddadige penetreren van de overweldigende vader zonder veel problemen op zich laten afkomen? Dokter Dehing gaf hierop door zijn voortreffelijke lezing een antwoord. Hij benadrukte wel het traumatische van de incestervaring, hoewel hij eveneens zijn theorie opbouwde vanuit de vroege moeder-baby relatie. Vooral daar waar hij de ideeën van Meltzers laatste boek toepaste op incestslachtoffers bracht hij een heel nieuw licht. Door het seksuele geweld wordt de symbolische orde van het slachtoffer verkracht, vernietigd en vervangen door een diabolische wereld van waaruit ontsnappen onmogelijk is. Mooi was dan te horen hoe in de lezing van dokter De Rijdt aangrijpende voorbeelden werden uitgewerkt die de voordracht van dokter Dehing illustreerden. Bovendien gaf zij ondanks het besef van de zware inbreuk van het incestueuze geweld op het denken, een vrij

optimistische visie door de adolescentie te zien als een tweede kans.

Tot slot

Het was opvallend dat de sprekers het belang van de traumatische realiteit niet uit de weg gingen. De realiteit van het incestueuze geweld op het kind is één zaak. Daarnaast bestaat er ons inziens nog een andere realiteit, die mevrouw Godfrind ter sprake bracht op het einde van haar voordracht, namelijk de subtielere vorm van incest. Graag hadden we dit ook door de andere sprekers verder uitgewerkt gezien. Is het inderdaad niet dé grote opgave van elk kind de 'oedipale' wens van zijn eigen ouders naar hem toe te overwinnen, zelfs wanneer er geen reële incest in de letterlijke betekenis van het woord gebeurt. Hoe kunnen we als kind ontsnappen aan de (al dan niet bewuste) incestueuze verlangens van onze ouders? Moet men de oedipaliteit niet op zijn kop zetten? Oedipus was niet het slachtoffer van het noodlot, de wil van de goden. Hij werd gedreven door zijn onbewuste en hij moest ondergaan wat zijn vader en moeder met hem voorhadden. Jocaste wilde inderdaad haar eigen zoon bij haar in het huwelijksbed en besepte op het einde van haar verhaal haar immense schuld.

Wanneer Oedipus verblijft te Kolonos, spreekt hij op directe wijze zijn incestueus verlangen uit naar zijn eigen dochter, zodat de geschiedenis zich eindeloos blijft herhalen. Ligt hier niet juist de dramatiek van het Oedipus-verhaal: de incestueuze wens van de ouders naar hun eigen kinderen? Of behoort dit niet meer tot het domein van de psychoanalyse?

Dr. L. Van Bouwel is psychiater, verbonden aan het Universitair Psychiatrische Centrum Sint Josef te Kortenberg en psychoanalytisch psychotherapeut bij de Belgische School voor Psychoanalyse.

Dr. T. Vanfleteren is psychiater in opleiding, verbonden aan het Sint Norbertusziekenhuis te Duffel.

De negentiende Arbeitstagung Literatur und Psychoanalyse te Freiburg im Breisgau, 10-11 februari 1995

Walter Schönau

Vanaf 1976 wordt aan de Universiteit van Freiburg jaarlijks een congres georganiseerd waar psychoanalytici en literatuurwetenschappers met elkaar discussiëren. Sinds 1980 worden de daar gehouden voordrachten in de reeks *Freiburger literaturpsychologische Gespräche* gepubliceerd, waarvan inmiddels veertien delen, die vanaf deel 6 (1987) een bepaald thema behandelen, zijn verschenen. Van de onderwerpen noem ik als voorbeeld *Masochismus in der Literatur* (1988), *Zur Psychoanalyse der literarischen Form(en)* (1990), *Literatur und Sexualität* (1991), *Trennungen* (1994) en *Psychoanalyse und die Geschichtlichkeit von Texten* (1995). Deel 1 tot en met 3 verschenen bij uitgeverij Peter Lang, Frankfurt am Main. Vanaf deel 4 wordt de reeks uitgegeven door Königshausen & Neumann te Würzburg. Het organisatiecomité bestaat vanaf het begin uit Freiburger psychoanalytici (Frederick Wyatt †, Johannes Creme-rius, Gottfried Fischer) en Germanisten (Wolf-ram Mauser, Carl Pietzcker, Ortrud Gutjahr). Het aantal deelnemers (overwegend uit de universitaire wereld) is in de loop der tijd van enkele tientallen tot vier à vijfhonderd gegroeid. De grote internationale belangstelling voor deze congressen, ook in de media, hangt samen met hun unieke karakter: het is de enige plaats in Duitsland waar door nauwe samenwerking tussen het plaatselijke Psychoanalytische Instituut (DPV) en het Germanistische Instituut van de universiteit een academisch forum is ontstaan voor discussie over de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van psychoanalyse en literatuur(wetenschap). De omstandigheid dat veel deelnemers en sprekers deze symposia regelmatig bezoeken leidt tot een zekere continuïteit en een zekere mate van progressie in de theorievorming. Men hoeft niet meer steeds opnieuw te beginnen met de bestrijding van gangbare, maar achterhaalde vooroordelen, als zou men 'de auteur op de divan willen leggen', als zou een psychoanalytische duiding qualitate qua ahis-

torisch zijn of geen oog hebben voor het kunst-karakter of voor de fictionele en communicatieve aspecten van het literaire werk. Integendeel, tot op zekere hoogte kan voortgebouwd worden op wat in vroegere jaren bereikt is. In grote trekken komt dit neer op een afscheid van de puur inhoudelijke tekstanalyse en een concentratie op de specifieke subjectieve relatie tussen de tekst en de lezer, die zichzelf allereerst als 'deel van het probleem' dient te beschouwen, alvorens hij door kritische reflectie 'deel van de oplossing' kan worden. Dat literatuuranalyse ook zelfanalyse moet zijn, indien men de onbewuste dimensie van literaire werken wil verkennen, is een algemeen aanvaarde overtuiging.

Het meest recente congres – in februari 1995 – had zich een bezinning op methodenproblemen tot taak gesteld. Drie vragen zouden beantwoord dienen te worden: 1. Welke regels en procedures passen we toe bij het interpreteren, ook als we intuïtief te werk gaan? 2. Zijn er literatuurwetenschappelijke of psychoanalytische concepten, die in het bijzonder vruchtbaar zijn als we teksten beter willen begrijpen? 3. Aan welke criteria is er voldaan, als een interpretatie door ons als evident of adequaat wordt ervaren?

Naast twee algemene inleidingen over methoden der psychoanalytische literatuurinterpretatie uit psychoanalytisch perspectief (van Gottfried Fischer) en uit literatuurwetenschappelijk perspectief (van ondergetekende) bestond het programma uit de behandeling van drie literaire teksten: een gedicht, een toneelstuk en een roman, die telkens door drie sprekers werden geïnterpreteerd. Van de veertien referenten was ongeveer de helft psychoanalyticus of psychoanalytica; tot deze laatste groep behoorden onder anderen Christa Rohde-Dachser (Frankfurt am Main) en Marianne Leuzinger-Bohleber (Kassel). Deze aanpak leverde een staalkaart van verschillende benaderingswijzen op en bood een uitstekende gelegenheid voor diepgaande discussies over methodische controverses binnen de literatuurpsychologische benadering. De drie teksten waren niet alleen uit de drie verschillende hoofdgenres gekozen, maar stamden ook uit verschillende historische periodes. Goethes gedicht *Auf dem See*, een

lyrische evocatie van een zomerse boottocht op de Zürchersee, is in 1775 ontstaan en in 1789 herschreven. Schnitzlers melancholieke toneelstuk *Der einsame Weg* dateert van het begin van deze eeuw (1904) en de roman *Lust* van Elfriede Jelinek tenslotte was de literaire sensatie van het jaar 1989.

Wat uit de discussies, vooral uit het panel aan het slot, maar ook uit sommige voordrachten het meest naar voren kwam, was de overtuiging dat een interpretatie die de naam psychoanalytisch verdient, zou moeten beginnen met aandacht voor alle gevoelsaspecten van de relatie tussen tekst en lezer, voor al datgene wat tijdens het lezen of daarna in de verwerking aan subjectieve reacties op het gelezene bemerkbaar wordt. In deze nadruk op de literaire receptie als psychisch proces spiegelt zich in zekere zin een ontwikkeling binnen de psychoanalyse die begon met de tegenoverdracht van de analyticus als een stoorfactor of een dysfunctie te beschouwen, maar die daarin nu het instrument par excellence voor de analyse van de onbewuste relatie tussen analyticus en analysant is gaan zien. Dit is illustratief voor de verandering in de conceptualisering van het therapeutische proces, zoals Fischer dat als een 'epistemologische revolutie' schetste: van een quasi-natuurwetenschappelijk, aan de archeologie ontleend model naar een in hermeneutische termen geformuleerde analyse van de therapeutische relatie en vooral van haar onbewuste dimensie. Het analogon in het leesproces van wat in de analytische situatie tegenoverdrachtsanalyse genoemd wordt, leek mij – impliciet en expliciet – het centrale thema van de methodendiscussies. Natuurlijk is het niet zo dat de aandacht voor de eigen lezersreacties nu andere beproefde interpretatiemethoden gaat vervangen, maar wel dient zij het heuristische uitgangspunt van de reflectie te zijn. De teneur van veel lezingen was dan ook dat men sceptischer geworden is over de strikte toepassing van een theoretisch model bij het interpreteren van literatuur, of dit nu aan de droomtheorie of aan de Witz-theorie ontleend is en of dit nu meer produktie-esthetisch naar de relatie tussen auteur en tekst of meer receptie-esthetisch naar die tussen tekst en lezer vraagt. Men zou kunnen zeggen dat de aan-

dacht verschoven is van de interpretatie als produkt naar de interpretatie als proces, een proces dat in beginsel nooit definitief afgesloten wordt.

De door ondergetekende opgeworpen vraag naar de psychologische motieven voor het interpreteren van literatuur, waartoe zeker ook intellectualiserende afweer van verontrustende fantasieën kan behoren, bleek als een knuppel in het hoenderhok te fungeren en leverde veel meningsverschillen op, evenals de vraag naar de criteria voor de validiteit van een voorgestelde duiding.

Het zou te ver voeren, de verschillen en overeenkomsten tussen de interpretaties van de steeds driemaal behandelde literaire werken in extenso te bespreken. Het was te verwachten dat de schokkende sadomasochistische scènes van Jelineks roman *Lust de gemoederen* vooral zouden bezighouden. De Zwitserse psychoanalytica Marianne Leuzinger overtuigde met haar duiding het meest, juist ook omdat deze van haar eigen negatieve tegenoverdracht uitging

om bij de ontdekking van een angstaanjagende Medea-fantasie over een moeder die haar eigen kind doodt te eindigen.

Een blijvende indruk, ook van dit congres, is dat alleen door nauwe samenwerking met psychoanalytici die over ruime klinische ervaring beschikken het denken over literatuur zich van dogmatische posities en van verouderde opvattingen kan bevrijden. In Freiburg zijn de voorwaarden daarvoor gegeven.

Alle lezingen zullen volgend jaar in Band 15 van de *Freiburger literaturpsychologische Gespräche* (Würzburg, Königshausen & Neumann 1996) verschijnen.

Prof. dr. W. Schönau is als hoogleraar Duitse letterkunde na de Middeleeuwen verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde onder andere *Sigmund Freuds Prosa* (Stuttgart, 1968) en *Einführung in die psychoanalytische Literaturwissenschaft* (Stuttgart, 1991). Hij is bestuurslid van de Stichting Psychoanalyse en Cultuur.